

Ніка О. І., д-р філол. наук, проф.
Інститут філології КНУ ім. Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-6387-3835

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА В РАНЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ

Рецензія на монографію: Білих О. П. Словозміна в церковно-слов'янській мові української редакції (кінець XVI–XVII ст.). Кіровоград : ФОП Александрова М. В., 2016. 328 с.

Історія мови в актуальних контекстах розбудовується як у розвитку нових наукових напрямів – історичної прагмалінгвістики, історичної дискурсології, історичної когнітивістики, так і розширення традиційних системно-структурних досліджень, що поглиблюються вивченням значного за обсягом фактологічного матеріалу, формулюванням широких узагальнень, які визначають нове знання про мовно-історичну динаміку. Ці підходи, як правило, не взаємовиключають один одного, а формують повнішу картину мовного розвитку в діахронії, удосконалюють теоретичний інструментарій лінгвістичного дослідження, верифікують теоретичні висновки, зроблені на основі сучасного стану певної мови, для історичної площини дослідження.

Активне вивчення історії української літературної мови багато в чому заповнює лакуни, які пов'язані з аналізом релігійної писемності українською мовою, як і не менш важливою є едіція церковнослов'янської мови української редакції. Монографія О. П. Білих є актуальною і перспективною щодо повноти вивчення морфологічного унормування церковнослов'янської мови української редакції, виявлення її морфологічних ознак порівняно зі старослов'янською та українською літературною мовою кінця XVI–XVII ст.

Вибір цього синхронічного зрізу має важливе значення з кількох причин: 1) зростає значення церковнослов'янської мови

як оборони православ'я в умовах релігійної полеміки; контрреформація розширює статус церковнослов'янської мови, особливо в окремих жанрах і стилях із 20-х рр. XVII ст.; 2) збільшується ступінь інтерференції обох літературних мов, що помітно відображається і на морфологічному рівні у вигляді розширення варіантності; 3) здійснюється регламентація церковнослов'янської мови у граматиках, надрукованих наприкінці XVI–XVII ст.; 4) розкривається специфіка мовної норми у стародруках.

У лінгвістиці набув поширення підхід до характеристики варіантності для дослідження особливостей морфологічного унормування; здебільшого увага приділялася вивченню однієї чи кількох частин мови на матеріалі одного періоду української мови, тоді як ще не було здійснене цілісне вивчення стану морфологічної системи церковнослов'янської мови української редакції з урахуванням варіантності в різних частинах мови. Найбільш ґрунтовним щодо з'ясування динаміки морфологічної системи української мови досі варто зазначити том «Морфологія» із серії «Історія української мови» (Київ, 1978), а також висвітлення цих і дотичних до них проблем у монографіях, дисертаціях, статтях.

У монографії О. П. Білих запропонував цілісний розгляд змінюваності морфологічної системи української редакції церковнослов'янської мови наприкінці XVI–XVII ст., розбудувавши теоретичні засади дослідження з історичної морфології, історії української літературної мови, порівняльно-історичних студій.

Відзначаючи наукову новизну отриманих результатів, наголосимо, що вперше морфологічна варіантність церковнослов'янської мови української редакції повно розглядається у зіставленні зі старослов'янською та українською літературною мовою кінця XVI–XVII ст.

Теоретичне значення рецензованої праці – у морфологічному вивченні церковнослов'янської мови української редакції, що розбудовує історичну морфологію, історію української літературної мови, лінгвістичне джерелознавство. Отримані результати щодо словозміни мають значення для історичного

синтаксису, оскільки саме зміна синтаксичної функції може зумовлювати зміни форми.

Дослідник загалом послідовно дотримується термінів «церковнослов'янська мова української редакції», «проста мова»/«українська літературна мова» тощо.

Достатній за обсягом матеріал дослідження репрезентує синхронічний зріз кінця XVI–XVII ст., об'єктивований стародруками і окремими перевиданнями (рукописів і стародруків). Це різножанрові тексти: буквар, граматики, Біблія, проповідь та ін. Стародруки репрезентують книжкову продукцію у просторовому вимірі – Львів, Київ, Остріг та ін., а граматики – у тому числі Вільно та Єв'є.

Окремо звернемо увагу на той факт, що частина з опрацьованих джерел зберігається у Відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського, що актуалізує стародруковані писемні пам'ятки за їх збереженням у фондах різних бібліотек України.

Як відзначає автор, загалом було проаналізовано формовживання різних частин мови (іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів (також дієприкметників, дієприслівників, інфінітивів). За основу дослідження було взято або текст повністю, або репрезентативні вибірки (кількість таких вибірок найбільша для Острозької Біблії 1581 року).

У вступі загально проаналізовано лінгвістичний доробок щодо вивчення морфологічної системи церковнослов'янської мови, мовної ситуації в Україні XVI–XVII ст., специфіки норм української редакції церковнослов'янської мови. Він містить короткий виклад основних засад витлумачення редакцій церковнослов'янської мови, розвитку її морфологічної системи, розширення морфологічної варіантності. Ці робочі питання варто було б визначити в окремому розділі, що передував би вивченню морфологічних особливостей церковнослов'янської мови української редакції.

У першому розділі монографії за системно-структурним підходом проаналізовано варіантність флексій, що зумовлена перебудовою типів іменників за родовим принципом і що, як

показує матеріал дослідження, було характерним для української редакції церковнослов'янської мови. У монографії згруповано виклад матеріалу за віднесенням іменників до колишнього типу відмінювання і, відповідно, схарактеризовано іменники з давніми основами на **-ǫ-*, **-jǫ-*; **-ǫ-*; **-ā-*, **-jā-*; **-ī-*, а також із основою на приголосний на **-en-*; **-es-*; **-et-*; **-er-*, до яких віднесено й іменники на **-ū-*.

Зважаючи на традиційність текстів, що стали джерельною основою дослідження, словозміна іменника характеризується як відносно стабільна, регламентована тогочасними граматиками. Передусім відзначається функціонування варіантів, які, утім, не є послідовно взаємозамінними (за винятком закінчень родового відмінка однини жіночого роду іменників давніх **-jā-*основ). Виявлені в текстах форми родового відмінка множини на *-ей* іменників **-ї-*основ частотніші за рекомендовані М. Смотрицьким форми на *-ій*.

У другому, третьому і четвертому розділах монографії проаналізовано відмінкові форми прикметників, займенників і числівників за визначеною методикою. З'ясовано, що варіантність прикметників залежить і від синтаксичних функцій проаналізованих форм в українській редакції церковнослов'янської мови. Так, для коротких прикметників є нетиповою варіантність, що пов'язано з їхнім вираженням предикативної функції. Натомість зафіксовано варіанти повних прикметників у більшості відмінків однини, а також у називному та знахідному відмінках множини. Показово, що під впливом української мови ці прикметники розширюють варіантність у давальному відмінку однини чоловічого роду, у місцевому відмінку однини чоловічого і жіночого роду, а також у формах родового відмінка чоловічого і середнього роду. Як доводить автор, найповніше зреалізовано є варіантність числівників, що вирізняє ці проаналізовані форми з-поміж інших іменних частин мови. У монографії також встановлено, що український вплив визначає зниження частотності коротких форм особових, зворотного та предметно-особового займенників, поширення повних форм родових займенників, тенденції до витворення множинної парадигми.

В останньому розділі монографії «Відмінювання дієслів» запропоновано системний опис різних дієслівних форм за визначеною методикою, аргументовано, що під впливом української мови в церковнослов'янській виникла форма майбутнього І часу з *быти*, поширились заперечні форми перфекта з *не*, форми умовного способу з *бы* не тільки в 3-й ос. одн., дієприслівники, інфінітиви. Більш детального розгляду, як на нашу думку, потребує висвітлення формотворення у зв'язку із синтаксичними функціями. У рецензованій праці частково згадується про це щодо меншої варіантності коротких прикметників порівняно з повними, щодо з'ясування функцій дієприслівників та ін.

У висновках підтверджено вплив нових варіантів традиційних форм, українських особливостей у словозміні.

Як зазначає О. П. Білих, фонетика, орфографія і морфологія зазнали найбільших змін у розвитку редакцій церковнослов'янської мови, тому питання про те, наскільки змінюється співвідношення книжних і некнижних форм у цих текстах, як розбудовується варіантність, як еволюціонує морфологічна система цієї літературної мови, можуть бути досить показовими в діахронічному вимірі та сприяти ширшим узагальненням про інтерференцію та її ступені в різночасових проєкціях.

Основу дослідження становлять стародруки та окремі передруки (в тому числі й деяких рукописів). У перспективі зазначимо потребу звертання до рукописної спадщини церковнослов'янською мовою розгляданого періоду, що дає підстави для висновків про такий чи інший ступінь інтерференції мов у стародруках і рукописах, особливості морфологічних норм. Кілька текстів репрезентують рукописну спадщину розгляданого періоду – «Записки» Петра Могили, які в монографії цитуються за публікацією АЮЗР, та інші («Розмова» Івана Ужєвича).

Здебільшого констатується відсутність певних закономірностей – стилістичних, жанрових та ін., що регламентують причини вибору і функціонування морфологічних варіантів. У цьому разі можна було б уточнити у межах вибірки: що є цитованим матеріалом, що переповідається чи інтерпретується в текстах різних жанрів, і це могло б стати основою для з'ясування

можливих залежностей щодо відтворення цитат (що за морфологічними показниками зближує цитату з висловленням старослов'янською мовою) чи пояснення, інтерпретації (що мали б засвідчувати більший вплив на цей фрагмент тексту української мови), розраховане на сприйняття і розуміння складних релігійних понять вірянами.

На нашу думку, монографія О. П. Білих розкриває малодосліджену проблему історичної лінгвістики, що характеризує українську редакцію церковнослов'янської мови на морфологічному рівні у ранньомодерний період.

Nika O. I., Dr. habil., Prof.,
Institute of Philology of Taras Shevchenko KNU, Kyiv
ORCID ID: 0000-0001-6387-3835

THE CHURCH SLAVONIC LANGUAGE IN EARLY MODERN UKRAINE

Publication review: Bilykh O. P. Slovozmyna v tserkovnoslovianskii movi ukrainskoi redaktsii (kinets XVI–XVII st.). Kirovohrad : FOP Aleksandrova M. V., 2016. 328 s.

Дата надходження до редакції – 05.06.2021
Дата затвердження редакцією – 14.07.2021